

УДК 316.64:316.647.5

Глинська, Л., Скліаров, Р. (2019). Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях. *Соціологічні студії*, 2 (15), 42–47.
DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-42-47>

Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях

Людмила Глинська –
доцент кафедри соціології,
Мелітопольський державний
педагогічний університет імені
Богдана Хмельницького,
Мелітополь, Україна

Liudmyla Glynska –
Associate Professor of Sociology
Department, Melitopol State
Pedagogical University named after
Bogdan Khmelnytsky, Melitopol,
Ukraine

E-mail:
glinskay.lyudmila2016@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2223-2024>

Роман Скліаров –
викладач кафедри соціології,
МДПУ імені Богдана Хмельницького,
Мелітополь, Україна

Roman Skliarov –
Lecturer of Sociology Department,
Melitopol State Pedagogical University
named after Bogdan Khmelnytsky,
Melitopol, Ukraine

E-mail: rvslaw7@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4454-6983>

DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-02-42-47>

Received: September, 2019
1st Revision: October, 2019
Accepted: November, 2019

У статті здійснено аналіз основних підходів до вивчення проблеми трактування поняття «толерантність» у гуманітарних науках. Стверджується, що кожен історично-конкретний тип суспільства передбачає свої уявлення про толерантність. Оскільки концептуальні основи теорії толерантності впродовж тривалого часу розробляло багато науковців із різних галузей знань, то багатоманітність терміна «толерантність» пов'язана з різними міждисциплінарними підходами. Філософський аспект пропонує розглядати толерантність як терпимість, витримку, примирення. Політичний контекст акцентує увагу на повазі до свободи іншої людини, її поглядів, думок, поведінки. Соціологія трактує толерантність як милосливість, делікатність, прихильність до інших. Визначено, що поява та вживання поняття «толерантність» зумовлені його правовим, соціально-політичним і моральним характером, а толерантність як суспільний феномен визначає соціокультурний рівень міжособистісної взаємодії в суспільстві.

Ключові слова: феномен «толерантність», інтерпретація поняття, міждисциплінарні підходи, концептуальні основи теорії.

Glynska Liudmyla, Skliarov Roman. The Phenomenon of Tolerance in Social and Philosophical Interpretations. The article is devoted to the analysis of the interpretation of the concept of tolerance in the related social and philosophical sciences. Tolerance is interpreted in various ways in different sciences. To specify a scientific vision of the problem, the main approaches to its study in related social sciences are analyzed, namely: political, psychological and social. It is established that, in the modern scientific literature, there are four main methodological approaches to understanding the important socio-philosophical aspects of tolerance: axiological, ideally typical, ontologo-historical and conflicting. Reviews of foreign and domestic works on tolerance demonstrate that it is not possible to give tolerance a clear definition, and especially to reduce it to one prerequisite. The subject of the problem of tolerance in our work is represented by its research, which includes ontological, epistemological, axiological and ethical aspects. The dispositions considered by us suggest that in the complex of humanitarian knowledge different views have been formed regarding the interpretation of the concept of tolerance and possible ways of understanding it. It was established that the new theory of tolerance needed by modern society should be based on the pluralism of paradigms.

Key words: tolerance, theory, scientific approaches, fields of knowledge, interpretation.

Глинская Людмила, Складов Роман. Феномен толерантности в социально-философских интерпретациях. В статье анализируются основные социально-философские подходы к пониманию сущности понятия «толерантность». Выявлено, что это понятие связано с различными дисциплинарными подходами и что концептуальные основы теории толерантности на протяжении длительного времени разрабатывали многие ученые с разных областей знаний. Анализ зарубежных и отечественных работ по поводу толерантности свидетельствуют, что не удастся не только дать толерантности однозначную дефиницию, но и свести ее к какой-то предпосылке. Определяется, что появление и употребление понятия «толерантность» обусловлены его правовым, социально-политическим и моральным характером, а толерантность как общественный феномен определяет социокультурный уровень межличностного взаимодействия в обществе.

Ключевые слова: феномен «толерантность», интерпретация понятия, междисциплинарные подходы, концептуальные основы теории.

Постановка проблеми та визначення актуальності її дослідження. Однією з найважливіших проблем, яка нині перебуває в центрі уваги всього людства й потребує свого розв'язання, є формування цивілізованих норм співжиття на нашій планеті толерантної свідомості в представників різних народів. Сьогодні потреба в толерантності вважається однією з ключових компетенцій людини, оскільки від її готовності жити й працювати залежить майбутнє як конкретної особистості, так і всього людства.

Для України увага до питання толерантності набуває особливого значення з огляду на поліетнічність і поліконфесійність нашого суспільства. І саме толерантність може стати запорукою суспільної стабільності та прогресу країни, а також дотримання миру й злагоди в усьому світі.

Толерантність – це досить містке та глибоке поняття, зміст якого трактується по-різному. Воно стосується і міжнародних відносин, і діалогу культур, і міжетнічних, і міжконфесійних стосунків, тому все частіше використовується в науці, політиці та культурі. Різноманіття трактування терміна «толерантність» пов'язане з різними междисциплинарними підходами, оскільки розробляли та тлумачили це поняття науковці різних галузей знань, зокрема соціальної філософії, культурології, політології, соціології, психології тощо.

Єдність і розмаїття сучасного світу актуалізують питання теоретичних та практичних механізмів знаходження злагоди у співіснуванні всіх народів. Тому, аналізуючи розуміння толерантності як світоглядного феномену, потрібно не лише додати до світоглядного його усвідомлення науковий аспект, але й необхідність дотримуватися толерантної поведінки у сфері суспільних комунікацій. Завдання створення ненасильницького світу вимагають сьогодні від науки конкретного обґрунтування сутності толерантності, феномен якої завжди має конкретно-історичну форму буття.

Аналіз досліджень проблеми. Коріння дослідження цієї категорії сягає глибокої давнини й має довгу історію, що бере початок від часів античності (Арістотель, Геракліт, Перікл, Платон, Сократ, Фулідід й ін.), упродовж століть незмінно виказуючи глибокий інтерес до проблеми серед видатних представників соціально-філософської думки. Сучасні дослідження толерантності в західноєвропейському руслі наукової думки ґрунтуються на локківській концепції «терпимості», укладаючи стійку традицію дослідження цього феномену (А. Шефтсбері, Ф. Хатчесон, А. Сміт, Д. Юм). Здійснений аналіз широкого кола соціально-філософських джерел дав змогу виявити раціоналістичну (Т. Гоббс, К. А. Гельвецій, Ф. Вольтер, Д. Дідро, П. А. Гольбах, Ж.-Ж. Руссо й ін.), персоналістичну (Б. П. Боун, У. Джеймс, Ш. Ренув'є, Ф. К. С. Шиллер та ін.), психоаналітичну версії толерантності (З. Фрейд, Е. Фромм). Серед сучасних вітчизняних науковців, що долучились у своїх працях до розробки теми толерантності, відзначимо С. Кримського, М. Култаєву, В. Лекторського, М. Поповича, І. Степаненко, О. Троїцьку, М. Хом'якова, В. Шкоду, Н. Хамітова.

Мета статті – аналіз проблеми розуміння поняття «толерантність» у контексті соціально-філософських інтерпретацій.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як показує історія цивілізації, у всі часи, особливо в періоди значних соціально-культурних зламів і трансформацій, набували актуальності проблеми взаємоприйнятної поведінки як представників різних культур, соціальних груп, так і окремих індивідів у всьому діапазоні суспільних комунікацій. Сьогодні цілком очевидно, що вимога знаходити взаємопорозуміння є однією з ключових проблем сучасної людини, оскільки від її готовності й здатності жити та конструктивно діяти в різноманітному світі

«інших «Я» залежить майбутнє як окремої людини, так і всього людства в цілому. Науковий дискурс стосовно цієї проблеми має багатовікову традицію та найбільш повно й глибоко висвітлений у соціальних науках крізь призму поняття «толерантність».

Лінгвістичний екскурс до тлумачних словників різних мов свідчить про спорідненість значень поняття «толерантність» і його синонімічних розгалужень: *tolerantia* (лат) – терпіння; *tolerancia* (іспан.) – здатність визнавати відмінність від власних ідей чи помислів; *tolerance* (франц.) – ставлення, під час якого людина визнає, що інші можуть думати чи діяти інакше, ніж вона сама; *tolerance* (англ.) – готовність бути терплячим; *kuon gong* (китайська) – дозволяти, приймати, бути в ставленні до інших милосердним; *tasamul'* (араб.) – прощення, милосердя, м'якість, терпіння, чуйне ставлення до інших; терпіння – здатність стійко, без нарікань витримувати фізичні або моральні страждання, життєві злигодні тощо.

Звернення до історії соціально-філософської думки свідчить, що приблизно в середині першого тисячоліття до нашої ери одночасно в текстах багатьох культур (старокитайської (Конфуцій), давньоіндійської (Будда), давньогрецької (сім мудреців), християнської (Нагірна проповідь Ісуса)) виникає так зване «золоте правило моральності», яке є стержневою основою моралі й вищим орієнтиром людської поведінки і яке можна знайти в «Етиці» Арістотеля. У буддизмі толерантність є результатом духовних зусиль людини із самовдосконалення, в ісламі толерантність постає як результат усвідомлення віруючими присутності Аллаха в їхньому житті, у конфуціанстві терпимість містить характеристики невтручання.

Історія західноєвропейської соціальної філософії, до вжитку в якій слово *tolerance* вперше потрапляє в середині XIV ст. зі значенням «здатності терпіти біль», із XVI ст. засвідчує складну еволюцію наукової розробки поняття «толерантність» у значенні «дозвіл», «стриманість». Починаючи із середніх віків і по XX ст., проблеми толерантності тією чи іншою мірою торкалися Ф. Аквінський, Е. Роттердамський, Дж. Локк, Ж. Ж. Руссо, І. Кант, А. Шопенгауер та ін. Можна знайти визначення толерантності (терпимості) в значенні засобу подолання страждань (Фома Аквінський); подолання спокуси (Еразм Роттердамський), симпатії (А. Сміт, Д. Юм), співчуття (Ж. Ж. Руссо), загального людського обов'язку (І. Кант) і засобу збереження мудрої рівноваги (І. В. Гете). Мислителі XX ст. вбачали в толерантності принцип збереження роду людського (К. Ясперс), внутрішній регулятор ставлення індивіда до іншого (Ж. П. Сартр), засіб подолання відчуженості (А. Камю), умову співіснування різних мовних форм (Л. Вітгенштейн), або як вимога, обов'язкова для існування високо-розвиненої цивілізації (А. Н. Уайтхед). Більш сучасні дослідження з проблем наукового виміру толерантності представлені роботами Ж. Бодріяра, В. Лекторського, Дж. Мілля, М. Уолцера, К. Апеля, Ю. Габермаса, А. Дж. Тойнбі, С. Хантингтона та інших дослідників, де розкриті методології й моделі пізнання шляхів розвитку цивілізацій у контекстах розгляду найважливіших аспектів толерантності в сучасному світі.

Розгляд генези цієї категорії вказує, що чи не найповніший розвиток ідея толерантності знайшла вираження в релігійній сфері в принципах віротерпимості, релігійної свободи та свободи совісті. Хоча кожен історично-конкретний тип суспільства передбачає свої уявлення про толерантність, формалізовані в десяти біблійних заповідях, цінності християнського світу визнаються в сучасних умовах основними морально-етичними нормами існування людини й ґрунтуються на принципах любові та терпіння. Сьогодні християнська етика – це, передусім, етика любові й братерства, цілісна моральна філософія, заснована на милосерді.

Хоча об'єкт толерантності принципово чітко не окреслюється внаслідок своєї аморфності та трансформується залежно від соціально-культурних й історичних чинників, очевидно, що, як принцип стосунків, толерантність на теренах Західної Європи ґрунтувалася на основних елементах, на яких зростала вся західна культура: повага до власності, повага до прав людини, повага до правових інститутів суспільства. У другій половині XX – на початку XXI ст. проблема толерантності отримує нове значення, пов'язане з наростаючим процесом ускладнення суспільства, що веде до посилення його сегментації з розвитком демократичних інститутів, у рамках яких меншини набувають «права голосу». Розвиваються міграційні процеси, моноетнічність держав відходить у минуле, а толерантність стає необхідною умовою підтримання злагоди в суспільстві, запобігання гострим політичним конфліктам (Культура, 2018).

У теорії сучасного наукового знання наявні різні підходи до розуміння феномену «толерантність». Філософський аспект пропонує розгляд толерантності як терпимість, витримка, примирення. Толерантність у політичній науці трактується як сприйняття, визнання й повага конкурентів, їхніх поглядів, програм, прагнення суб'єктів політичної взаємодії реалізувати свої інтереси та цілі, якщо це не суперечить ідеям безпеки й демократії (Мириманова, 2004). Побудова чіткого зв'язку у свідомості людей між їхньою особистою безпекою, безпечним і стабільним суспільством та толерантністю є важливим викликом. Формування толерантного середовища не призводить до безпечного суспільства автоматично, але його відсутність майже завжди призводить до насильства (Культура, 2018). У соціальному контексті толерантність розглядається більш широко, як здатність людини, спільноти, держави чути й поважати думку інших людей, невороже ставитися до думок, що відрізняються від власної (Компанієць, Убейволк, 2017). Сучасна соціологія розглядає толерантність як соціальний феномен і виявляє його взаємозв'язок з умовами ситуації (об'єктивна реальність) і суб'єктивними чинниками (суб'єктивна реальність), а також належність усіх компонентів системи соціальної дії, що об'єднує такі підсистеми, як особистість, ситуація дії, самі акти соціальної дії та взаємодії. Розмаїття суспільних сфер зумовлює різні підходи до розгляду деяких типів толерантності: повагу до іншого, що розуміється як рівноправність культур і відсутність привілейованої системи поглядів та переконань; терпимість до слабкості іншого (слабкість, зневажливість й окремі привілеї в системі привілеїв і переконань); розширення власного досвіду й критичний діалог, що спирається на діалогічність природи розуму (Троїцька, 2017).

Отже, як впливає з вищенаведеного, поява та вживання поняття «толерантність» зумовлені його правовим, суспільно-політичним, моральним характером, а толерантність як суспільний феномен визначає соціокультурний рівень міжособистісної взаємодії в суспільстві. Загалом у науковій літературі можна виокремити чотири основні методологічні підходи до розуміння важливих соціально-філософських аспектів толерантності, а саме: аксіологічний (Сковорода, 1972), що пояснює толерантність як «цінність-в-собі», що, однак, не є чеснотою сама по собі й значуща лише тоді, коли сприяє іншим важливим цілям і благам людини, яких не можна досягти інакше як за умови примирення з існуванням відмінності; ідеально-типовий підхід, прихильники якого (Дж. Ролз, 1995) бачать у толерантності певний моральний ідеал, до досягнення якого суспільству потрібно прагнути. Цей підхід бере свій початок від нормативно-раціоналістичного погляду І. Канта на толерантність, заснованого на концепції природних невідчужуваних індивідуальних прав. Онтолого-історичний підхід (Уолцер, 2003) розглядає толерантність як певний спосіб співіснування соціальних груп в історії. Важливим для нашої роботи вбачаємо конфліктний дослідницький підхід до толерантності (Козер, 2000), згідно з яким «толерантність – не скасування боротьби, не протилежність їй», а саме «боротьба в певних межах, які не можна визначити апіорно, оскільки їх формує практика боротьби» (Ротар, 2013, с. 120). Концепт ґрунтується на тому, що саме практика повсякденного відстоювання соціальних інтересів особистості приводили до формування основ терпимості, спроможної забезпечити мирне співіснування.

У цілому огляди наукових робіт щодо толерантності свідчать, що не вдається не лише дати толерантності однозначну дефініцію, але й звести її до якоїсь однієї передумови. Оскільки функціональне значення цієї категорії пронизує всі сфери повсякденного життя людини, її зміст є важливим чинником вимірів практично будь-якої дії, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя. Тематизація проблеми толерантності в рамках нашого дослідження передбачає її вимірювання, що включає онтологічний, гносеологічний, аксіологічний та етичний аспекти.

Онтологічний аспект передбачає розгляд належності толерантності до сутності «людської істоти» тією мірою, у якій її сутність належить буттю, а сама толерантність тут може бути зрозуміла не просто як умова спільного буття з іншими, але і як укоріненість у події, відкритість принципово новим змістам і взаємодії. Гносеологічний компонент толерантності полягає в усвідомленні й прийнятті людиною складності, багатовимірності – як самої життєвої реальності, так і варіативності її сприйняття, що вказує на неможливість зведення всього різноманіття поглядів на «загальну істину» та неминучу множинність індивідуальних картин світу. Аксіологічний вимір толерантності дає змогу зрозуміти її як одну з найважливіших форм, що організовує спільну людську життєдіяльність і виступає в ролі універсальної цінності людського існування (Апель, 1994, с. 17). Оскільки функціонально моральність «обслуговує» соціальні системи заради їх стабільності, стійкості та соціальної

адаптації їх агентів за допомогою духовних цінностей, то саме вони через механізми мотивації особистості задають тактику моральної поведінки, характер морального вчинку. Атрибутивною властивістю толерантності є моральна активність, яку також можна інтерпретувати як цілком самостійний фактор суспільної детермінації, її самопричинності, а діяльне моральне ставлення людини до світу, до інших людей, у якому суб'єкт виступає як активний носій моральних цінностей (норм, принципів, ідеалів) і відкрито висловлює свою моральну позицію, виділяється як основна в структурі толерантності (Габермас, 1999). Тому найбільш продуктивними, на думку дослідників проблеми, є дослідження толерантності як особистісної цінності (Апель, 1994).

У «Декларації принципів толерантності», прийнятій у листопаді 1995 р. на Генеральній конференції ЮНЕСКО, толерантність визначається як «повага, прийняття й розуміння багатоманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності» (Декларація..., 2002). На думку багатьох дослідників, це визначення занадто політкоректне, ним не охоплюється проблемний характер толерантного ставлення. Відносини суперництва й протистояння не лише допустимі в межах толерантності, але навіть передують їй. У наявності діалектичне протиріччя, властиве толерантності. Толерантність – це не просто прийняття іншого, а й заперечення іншого. Тобто толерантність – це діалектика прийняття та заперечення, причому таким чином, що одне передбачає інше, принаймні частково.

Висновки. Розвиток сучасного суспільства ставить перед людством необхідність культивування принципів взаєморозуміння. Це можна назвати вимогою конкретної історичної епохи. У дискурсі соціальних наук ці вимоги відображає категорія «толерантність», змістовно характеризуючи норми людських взаємин членів демократичного суспільства, що детермінується традиційними цінностями, смислами й звичаями, не заперечуючи свободу вибору вчинків і відповідальності за них.

Проведений огляд наукових праць із досліджень толерантності свідчить, що не вдається не лише дати толерантності однозначну дефініцію, але й звести її до якоїсь однієї передумови. У більшості довідників, словників, енциклопедій толерантність визначається як терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки.

Кожен же конкретно-історичний тип суспільства передбачає своє уявлення про толерантність. Так, толерантність, яка увійшла в європейську свідомість Нового часу в ході формування інститутів ліберального цивільного суспільства, трактується як чеснота, примирення. У релігійній сфері вона виражена в принципах віротерпимості та свободи совісті. Епоха Просвітництва розглядала толерантність в етично-правовому полі як моральну властивість особистості.

Толерантність у сучасному світі здебільшого інтерпретується в дусі релятивізму, переконаності в тому, що принципи віри, культури й поведінки є абсолютно суб'єктивними та довільними й що будь-яка думка не краща й не гірша від інших, а претендувати на виняткове володіння істиною не може ніяка культура чи релігія. Оскільки функціональне значення цієї категорії пронизує всі сфери повсякденного життя людини, її зміст є важливим чинником вимірів практично будь-якої дії, одним із ключових «екзистенціалів» людського життя. Розглянуті вище диспозиції дають нам підставу стверджувати, що в комплексі гуманітарного знання сформувалася низка поглядів до трактування поняття «толерантність» і можливих способів розуміння цього поняття. Згідно з визначенням В. Лекторського, розвинена толерантність є ознакою впевненості в собі й свідомості, надійності власних позицій, ознакою відкритої для всіх ідейної течії, яка не боїться порівняння з іншими поглядами та не уникає духовної конкуренції (Лекторский, 1999, с. 284–292). Саме таке розуміння толерантності ми обираємо за вихідне в подальшому контексті наших наступних досліджень, оскільки воно уможливує розгляд людини як суб'єкта, спроможного формувати власну особистість в різних напрямках, при цьому самовідтворюватися через активне прийняття всього, що збагачує внутрішній світ, водночас опиратися тому насильницькому, що має руйнівний характер.

Джерела та література

1. Апель, К. О. (1994). Етнотика та універсалістська макротика: суперечність чи доповнювальність? *Політична думка*, № 3, 17–20.
2. Габермас, Ю. (1999). *Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ. Комунікативна практична філософія*. Київ, Ч. 2, 287–324.

3. Декларація принципів толерантності. Прийнята на XXVIII сесії Генеральної конференції держав членів ЮНЕСКО (25 жовт. – 16 лист. 1995 р.). (2002). *Віче*, № 1, 53–60.
4. Ролз, Дж. (1995). *Теорія справедливості*. Под ред. В. В. Целищева. Изд-во Новосибирского ун-та, 532 с.
5. Козер, Л. А. (2000). *Функции социального конфликта*. Пер. с англ. О. Назаровой. Москва: Дом интеллектуальной кн.: Идея-пресс, 295 с.
6. Компанієць, Л. Г., Убейволк, О. О. (2017). Толерантність як детермінанта ефективності міжкультурної комунікації: соціально-філософський аспект. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, Вип. 15, 74–76.
7. Культура миру. Посібник з толерантності. (МЦПД-2018). Отримано 9 серп. 2019 р. з https://issuu.com/icps53/docs/t_tolerantnist_2018_ukr
8. Лекторский, В. А. (1999). О толерантности, плюрализме и критицизме. *Философия, наука, цивилизация*. Под ред. Казютинского В. В. (1999). Москва: Эдиториал УРСС, 284–292.
9. Уолцер, М. (2003). *Про толерантність*. Пер. з англ. М. Лупішко. Харків: Вид. група «РА-Каравела», 148 с.
10. Мириманова, М. С. (2004). *Толерантность как феномен индивидуальный и социальный*. Монография. Москва: Прометей, 256 с.
11. Ротар, Н. (2013). Категорія толерантність в системі інструментарію сучасної політичної науки. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. Т. 25–26, 117–121.
12. Сковорода, Г. С. (1972). *Байки Харківські. Афоризми*. За ред. О. Р. Мазуркевича. Харків: Прапор, 131с.
13. Троїцька, О. М. (2017). Принципи діалогу і толерантності у розгортанні сучасного культурно-освітнього простору. Автореферат. Отримано 7 серп. 2019 р. з <https://mdpu.org.ua/new/uk/naukova-djalnst/80.html>

References

1. Apel, K. O. (1994). Ethnoethics and Universalist Macroethics: Controversy or Complementarity? *Political thought*, No 3, 17–20.
2. Culture of the world. A Guide to Tolerance. (2018). Retrieved August 9, 2019 from https://issuu.com/icps53/docs/t_tolerantnist_2018_ukr
3. Declaration of principles of tolerance. Adopted at the 21st Session of the General Conference of UNESCO Member States (25 October- 16 November 1995). (2002). *Viche*, No 1, 53–60.
4. Habermas, Y. (1999). *Actions, speech acts, speech interactions, and the lifeworld. Communicative practical philosophy*. Kyiv, Part 2, 287–324.
5. Kompaniets, L. G., Ubeivolk, O. O. (2017). Tolerance as a determinant of the effectiveness of intercultural communication: a socio-philosophical dimension. *Topical problems of philosophy and sociology*, No. 15, 74–76.
6. Kozier, L. A. (2000). Functions of social conflict. Transl. O. Nazarova. Moscow: The House of Intellectual Books: The Idea-Press, 295 p.
7. Lectorskyi, V. A. (1999). *Tolerance, pluralism and criticism. Philosophy, science, civilization*. Ed. V. Kazutynskyi. Moscow: URSS Editorial Board, 284–292.
8. Mirimanova, M. S. (2004). *Tolerance as an individual and social phenomenon*. Monograph. Moscow: Prometheus, 256 p.
9. Rawls, John. (1995). *Justice theory*. Ed. by V. V. Tselysheva. Publishing House of Novosibirsk University, 532 p.
10. Rotar, N. (2013). Category *Tolerance* in the Modern Political Science Tools. *Historical and Political Problems of Contemporary World*, Vol. 25–26, 117–121.
11. Skovoroda, G. S. (1972). Fables and Aphorisms. Edited by O. R. Mazurkevych. Kharkiv, 131 p.
12. Troitska, O. M. (2017). Principles of dialogue and tolerance in the development of modern cultural and educational space. Abstract. Retrieved August 7, 2019 from <https://mdpu.org.ua/new/en/science-djalnst/80.html>
13. Walzer, M. (2003). *On Tolerance*. Transl. from English. M. Lupishko. Kharkiv: RA- Caravela Publishing Group, 148 p.